

FLECK ZOLTÁN – KISS VALÉRIA – TÓTH FRUzsINA – NEUMANN LÁSZLÓ – KENÉZ ANIKÓ – BAJNOK DÁVID: A JOGTUDAT NARRATÍV ELEMZÉSE (BUDAPEST: ELTE EÖTVÖS KIADÓ 2017) 366.

Az elmúlt évtizedben öröndetesen megélénkülő hazai jogtudatkutatásokban érdekelték nagy várakozással tekintettek a Fleck Zoltán vezette – Bajnok Dávid, Kiss Valéria, Kenéz Anikó, Neumann László és Tóth Fruzsina részvételével alakult – kutatócsoport munkájának eredményeit bemutató kötet megjelenése elé, hiszen a módszertani megfontolásokról és a részeredményekről már több tudományos fórumon hallhattak előzőleg.¹ A kötetben felsorakoztatott társadalomelméleti, metodológiai és empirikus anyag gazdagsága okán azonban a jogelméleti problémákra érzékeny tágabb szakmai közönség figyelmére is méltán számíthat a mű.

A könyv címe, amely első pillantásra a kutatás tárgyának és módszerének frapánsan sűrített megragadásának tűnik, valójában egy kicsit félrecsúszott. Egy hosszabb cím – például „A jogtudat elemzése életinterjúk tükrében” – talán érthetőbb és pontosabb lett volna, hiszen az „elbeszélő értelmezés” valami olyasmit jelentene, hogy történeteket mesélünk a jogtudat értelmezéséről. A kötetben szereplő tanulmányok ellenben nem a jogtudatról, hanem a jogról (is) szóló elbeszélések elemzésére vállalkoznak. Másfelől pedig elkerülhető lett volna, hogy azokat a jogelmélettel foglalkozó kutatókat, akik a „narratív” jelzőt esetleg *terminus technikus*ként értik, félre vezesse, mivel a *narrative jurisprudence* hagyománya – melyet a hazai jogelmélet számára a nemrégiben tragikus hirtelenséggel elhunyt Nagy Tamás mutatott be² – szinte teljességgel érintetlen maradt az elméleti részben.

A kötet szerkezetileg jól átgondolt, átláthatóan és világosan tükrözi a kutatási projekt módszertani és tartalmi megfontolásait. Két nagyobb szerkezeti egységre tagolódik: az anyag mintegy egyharmadát kitevő elméleti és módszertani bevezetőre (Első rész), melyet az empirikus elemzéseket tartalmazó Második rész követ, míg a Harmadik rész teljes életútinterjú-elemzéseket mutat be.

Az elméleti bevezetés („A kutatás elméleti hátttere”, 11–108. o.) Fleck Zoltán munkája, amely a kutatási projektet elsősorban az amerikai jogtudományban az 1960-as évek végétől formálódó kritikai jogi kutatások (*Critical Legal Studies, CLS*)³ össze-

¹ *A magyar lakosság jogtudata elméleti és empirikus elemzés.* Tudományos szimpózium az MTA TK Jogtudományi Intézet Interdiszciplináris Jogi Kutatások Csoportja rendezésében az OTKA K 105552 projektjének keretében. MTA TK JTI, Budapest, 2016. szeptember 29. *Jogi kultúra, jogtudat és jogájszkepzés.* ELTE ÁJK, Budapest, 2017. június 16. *Az empirikus jogtudat-kutatás módszertani kérdései a kutatási tapasztalatok tükrében.* Tudományos szimpózium a PPKE JÁK Jobbölseleti Tanszék Jogszociológiai Kutatócsoportja és a MTA TK Jogtudományi Intézet Interdiszciplináris Jogi Kutatások Csoportja rendezésében, az OTKA 125520 „A jogosultság kultúra hiánya a közép-európai jogi kultúrákban. Mítosz vagy valóság?” kutatási program keretében. PPKE JÁK, Budapest, 2018. február 23.

² NAGY Tamás: *Josef K. nyomában. Jogról és irodalomról* (Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor 2010).

³ A CLS mozgalmának formálódásáról és célkitűzéseiről lásd SZABADFALVI József: „Előszó. Útkeresések a mai angol-amerikai jogelméletben” in SZABADFALVI József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések* (Miskolc: Bíbor 1996) 1–16, kül. 5–11. valamint Roberto Mangabeira UNGER: „A kritikai jogi mozgalom” in SZABADFALVI József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések* (Miskolc: Bíbor 1996) 101–126.

függéseibe próbálja elhelyezni. E törekvés hozadéka, hogy részletesen bemutatja és elemzi az e hagyományban az utóbbi három évtizedben megfogalmazódó társadalom-, tudomány- és ismeretelméleti megfontolásokat. Ugyanakkor azonban kevesebb figyelmet szentel a közép-európai régió és különösen a magyar viszonyokra fókuszáló kortárs szociológiai és jogszociológiai vizsgálódások eredményeinek számbavételére. Ezt jól tükrözi, hogy fejtegetései legvégére került a „Posztkommunista jogi kultúra, régió, strukturális viszonyok” című fejezet. Ez egy némileg paradox helyzethez vezet, hiszen maga az empirikus anyag napjaink magyar „kisembereinek” köréből vétetett. De vegyük most közelebbről szemügyre a gondolatmenet lépéseit!

A korszellemet megszólító első fejezet („A kérdés és a kor: a korszellem”, 11–14. o.) természetesen nem a korszellemről szól – mit is lehetne arról mondani három és fél oldalon? –, hanem inkább a kutatás szemlélete mögötti értékek megvilágításáról. Ezek pedig a demokrácia és a jogállam eszméi. Ez az értékelköteleződésem meglepő a szerző esetében, hiszen már korábbi munkái is jelezték azt.⁴ Az érdekessége ennek inkább abban rejlik, hogy a tájékozódási pontul választott CLS mozgalmára – különösen kibontakozásának első három évtizedében – jelentősen hatott az újmarxista társadalomelmélet, ezért képviselői inkább a demokrácia és a társadalmi egyenlőség eszméit hangsúlyozták, míg a liberális jogállam koncepcióját gyakran élesen bírálták. A marxizmus sajátos – gyakran egyoldalú és túlságosan leegyszerűsítő – kritikai attitűdje azonban valóban átviláglik a gondolatmenet későbbi részeiben is.

A következő fejezet („A jogtudat új értelmezése”) alkotja az elméleti rész gerincét, melyhez kapcsolódnak és kibővítik azt a következő részek. A több alpontra tagolt eszmefuttatás első felében („A helyzet megváltozása”, 15–16. o.; „Kulturális fordulat a jogtudományban”, 16–20. o.; „Kultúra, tudat, cselekvés – a jogtudat szociológiai alapjai”, 21–27. o.) a szerző azt mutatja be, hogy a múlt század utolsó évtizedeitől kezdve – vagy több indulattal: a jóléti állam válságának, a késő modernitás, a poszt-modern [...] (Nagy Tamást parafrázálva: *a nem kívánt rész törlendő!*) korszakában – hogyan változik meg a tudomány, s benne a szociológia szerepe, s hogyan kerül a társadalomkutatás fókuszába egyre inkább a kultúra és a hétköznapi élet vizsgálata. E szemléletváltás módszertani következménye a kvalitatív módszerek felértékelődése.

Az eszmefuttatás második részében – melyet szintén három tematikus egységre bontott a szerző („A jogtudatkutatás emberképe”, 28–31. o.; „A jog mint kulturális rendszer – jelentés-előállítás és korlátai”, 31–35. o.; „A hétköznapi élet, a mindennapi kultúra és az ellenállás”, 35–41. o.) – a kutatás módszerül választott életinterjú-elemzés társadalomelméleti alapjai kerülnek tisztázásra. A három alfejezet közül a középső, a jog jelentés-teremtő, valóságkonstruáló szerepét vizsgáló a leginkább érdekes és tanulságos, míg az azt közrefogó két gondolatmenet nem mentes a további megfontolásokat igénylő ellentmondásoktól és bizonytalanságoktól.

Ilyen ellentmondásra bukkanhatunk „A jogtudatkutatás emberképe” alatti fejtegetésekben. Ha ugyanis félredobjuk az egyéni koherens habitus képzetét mint „peda-

⁴ Vö. FLECK Zoltán [et al.]: *Technika vagy érték a jogállam?* (Budapest: L'Harmattan 2012).

gógiai illúziót” (29. o.), akkor semmi értelme bízni az „egyéni koherenciateremtés” konstrukciójában. Továbbá, mivel az ember természete szerint társas lény, ezért minden értelmes lélektani irányzat – nem csupán a szerző által azonosított „individuálpaszichológia” – számot vet a viselkedés megértésénél a „külső”, társadalmi tényezők hatásával és az egyéni diszpozíciókkal és kompetenciákkal. Az inkohereus, széteső tudati szerkezet adottnak vétele ellentmond annak a közismert lélektani megfigyelésnek is, hogy a lelki betegségek java pontosan ebből az „egészségtelen” állapotból fakad. A tudat belső feszültségei éppen a koherenciateremtéshez adják az energiát, ami normál esetben a személyiségfejlődés (jellemfejlődés) motorja. De ha a tanulási, fejlődési folyamat valamiért megakad, és a koherenciateremtés sikertelenné válik, akkor az egy sor személyiségzavarhoz vezethet.

Abban a foucault-i ihletettségű gondolatmenetben pedig, amelyben a szerző a hétköznapi élet mikro-szintű szövetében tárja fel a hatalommal szembeni ellenállás közegét – a marxista szemlélet jellegzetes egyoldalúságával –, elmulasztja jelezni, hogy ez a terep nemcsak az ellenállás, hanem a megalkuvás, önámítás, öngazolás, nyavalygás közege is, amiből a behódolás éppúgy fakadhat, mint a rezisztencia. Hogy aztán a mindennapi élet e helyzetei miként összegződnek társadalmi szinten, az pedig nem annyira a „kultúra és a hagyományok állapotától”, mint inkább a közösség erkölcsi állapotától függ.

Ezt követően némileg megtörik az eddig felépített gondolati szerkezet, s a szerző a fentiekben bemutatott kérdések bővebb tárgyalását szolgáló fejezetek elé illesztette be a kutatás módszertani előképét jelentő *The Common Place of Law* című mű⁵ ismertetését. Ezt a fejezetet („Az interpretatív jogtudatkutatás alapműve, 43–52. o.) talán inkább az egész rész végére kellett volna helyezni, hiszen ehhez kapcsolódik közvetlenül a kutatás módszertanát bemutató rész.

Ami Patricia Ewick és Susan Silbey szóban forgó művét illeti, aligha vitatható, hogy az méltán váltott ki nagy érdeklődést és kritikai visszhangot a szakmai közönség részéről, azonban „paradigmatikus” mérőöldkönek tekinteni azt a jogtudatkutatásokban, nos, erős túlzás volna a jelen recenzens megítélése szerint. A szerzőpár nem hogy nem teremtett új fogalmi keretet, hanem éppen ellenkezőleg, az amerikai jogi antropológia 1940-es évekre visszamenő hagyományába illeszkedve, a Sally Falk Moore és Laura Nader nevével fémjelzett, a 60-as, 70-es években kibontakozó „iskolából” érkeztek. A jogi pluralizmus, a fél-autonóm társadalmi mezők elmélete, a részt vevő megfigyelés és egyáltalán a mikro-szociológiai vagy kvalitatív módszerek, a jog „alulról” való szemlélete stb., ezek már mind készen voltak számukra. Másrészt az „interpretatív jogtudatkutatásnak” van egy ettől nagyrészt független szála, ami a „jog és irodalom” berkein belül a *legal storytelling* és a – Nagy Tamás kifejezésével élve – „kisebbségi tudatosság” irányzata körül szövődött. A *Common Place* és a mögötte álló kutatás tehát inkább egy érdekes módszertani kísérletnek tekinthető, ami azonban több tekintetben visszalépésnek tűnik. Először is, mert szem elől téveszti az interakcionista perspektívát, vagyis hogy a jog az egy „társasjáték”,

⁵ Patricia EWICK – Susan SILBEY: *The Common Place of Law. Stories from Everyday Life* (Chicago: University of Chicago Press 1998).

ahol a másik (vagy a többi) fél történetét is meg kellene hallgatni. (Vajon hogyan láthatta a bíró azt a hölgyet, aki a válóperére begyógyszerezve érkezett, s könyökölt a tárgyalótermi asztalnál? Vö. 299. o.), hiszen minden joggal kapcsolatos tapasztalat és konstrukció így keletkezik. Továbbá, hogy nem tudunk semmit a történetek valóságreferenciájáról. Erre a kérdésre még alább visszatérünk.

„A jogtudatkutatók ismeretelméleti alapjai” (53–62. o.) című fejezettel tér vissza a szerző a teoretikus alapok kiszélesítéséhez, melyben bemutatja a kvalitatív kutatások episztemológiai hátterét adó elméleti megközelítéseket: a fenomenológiát, a hermeneutikát és a konstruktivizmust. A sok érdekes és fontos meglátás között azonban néhány ellentmondásos és bizonytalan gondolatra is bukkanhatunk.

Így például, mikor a szerző írja, „[Csak]hogy a jelentés tartalma nem ragadható meg közvetlenül, sőt nem következik belőle a cselekvés sem, így a kutatás során talált jelentésekből nem lehet közvetlenül a magatartásra következtetni. Pontosabban a cselekvés és a tudat nem mechanikusan következik egymásból” (55. o.).

Akkor most következik a jelentésből a cselekvés, vagy sem? Ha abból, amit az emberek mondanak, nem következik semmi arra nézve, hogy mit csinálnak, akkor teljesen felesleges azzal foglalkozni, hogy mit mesélnek. Ha mégis van kapcsolat a kettő között, akkor viszont eljutunk a történetek hitelességének kérdéséhez, amit viszont a kutatás választott módszerével gyakorlatilag nem lehet ellenőrizni.

Vagy amikor a szerző közli, hogy „[H]a elfogadjuk ezt a szemléleti keretet, kutatási hagyományt, akkor a valóságra vonatkozó konstrukciók egyenértékűségét is el kell fogadnunk, nincs kitüntetett pozíció. E semlegesség azonban nem jelenti a kritika lehetetlenségét” (55. o.). Ha logikailag következetesen értelmezzük a mondotakat, akkor nem juthatunk más következtetésre, minthogy: de igen! A kritikához ugyanis meg kellene találni a szubjektív perspektívától független arkhimédészi pontot. Ha viszont valamiképpen mégis lehetséges lenne a kritika, akkor az ellenállás ugyanúgy bírálható lenne, mint a megszokott követése.

„A jogtudományi válaszok a fordulatokra” című fejezetben (63–68. o.) a szerző inkább csak a jogtudatkutatók korábbi – a kvantitatív módszerekkel, az instrumentális jogszemlélettel és a (naiv) realizmussal összekapcsolt – korszakának kritikáját ismételi, ezért beolvaszthatónak tűnik a II. fejezet 1.2 pontjaiba.

A VI. fejezet ellenben – megtévesztő címe dacára („Jogosultságok, a jogok forradalma’ vagy pusztá ígéret?”) – szerencsére nem az emberi vagy az állampolgári jogokért való küzdelem általános jogelméleti kérdéseit tárgyalja, hanem – mondhatni: végre! – *hard core* jogszociológia. A fejezet első része a joghasználat strukturális tényezőit (69–76. o.), míg a második része a pereskedési hajlamot befolyásoló faktorokat veszi számba (76–85. o.).

A következő fejezettel némileg fordított a helyzet, mint az előzővel. Ígéretes a cím („Normaképződés és jogtudat”, 87–91. o.), de a nyúl farknyi részben hozott eset – parkolás télen Chicagóban – nem is a normaképződés problémáját példázza, hanem hogy a társadalmi gyakorlat hogyan tölti ki az állami jog fagyaszúnetével keletkező űrt. Nem tudunk meg semmit arról, hogy az önhatalmúlag intézkedő polgárok mivel igazolják cselekvésüket. Szóval ezt a témát sokkal részletesebben ki lehetett volna fejteni.

Az utolsó, VIII. fejezetről („Posztkommunista jogi kultúra, régió, strukturális összefüggések” 93–99. o.) már fentebb jeleztük, hogy nagyon fontos lenne – feldúsítva hazai szociológiai anyaggal –, s az elméleti rész élére lehetne tenni.

Még egy utolsó általános megjegyzés: jó lett volna, ha a jogtudat és a jogi kultúra fogalmi viszonyát tisztázta volna a szerző, mert időnként szinonim értelemben, máskor pedig úgy használja azokat, mintha különböző dolgokra utalnának.

A kutatás metódusát Kiss Valéria mutatja be, előbb az életinterjú módszerének filozófiai és pszichológiai („Identitás és narratíva: az élettörténetek kutatásának pszichológiai és filozófiai alapjai”, 115–124. o.), majd az élettörténetek hermeneutikai rekonstrukciója („Narratív életinterjú és hermeneutikai esetkonstrukció”, 125–128. o.) problémáinak megvilágításával. Végezetül a kutatás konkrét menetének ismertetése („A kutatás módszertana és menete”, 129–132. o.) zárja az elméleti rész fejezetéseit.

Az alkalmazott módszer voltaképpen nagyon egyszerű: „A kutatás elméleti hátteréről, a kutatási kérdésekről igyekeztünk minél kevesebbet közölni az interjúalanyokkal. A fókusz (Hogyan jelenik meg a jog a hétköznapiakban?) ismertetésére szorítkoztunk annak érdekében, hogy ne befolyásoljuk őket abban, ahogyan elmesélik élettörténetüket, és abban a jog szerepét” (130. o.) – miként azt maga a szerző tömören összefoglalja.

A felvett – mintegy 150 órányi – anyag elemzése már némileg komplikáltabb eljárás volt. Az első lépésben kiszűrték az élettörténetek tényanyagát – anélkül, hogy ezeket bármilyen módon ellenőrizték volna –, a második lépésben pedig „szoros olvasással” (*close reading*) elemezték az elhangzott narratívákat. Felkutatták azokban az elbeszélő számára érzelmi vagy értelmi feszültségeket keltő szakadásokat, váltásokat, amelyek megnyitják az alternatív értelmezések lehetőségét.

A leírt, s a kutatók által többé-kevésbé szigorúan követett módszer legfőbb korlátja az, hogy nem tudunk meg semmit – azon kívül, hogy a kutatók jóhiszeműen igaznak veszik a történeteket – azok valóságreferenciájáról, hitelességéről. A válasz elbeszélésekor nem halljuk a másik fél – netán a bíró – hangját, a kulákok ütlegetésénél az áldozatok hangját stb. Összességében az egész életinterjú-elemzés úgy működik, mint egy hazugságvizsgáló gép. Ahol szünet van, vagy a hangvétel, a stílus, a regiszter változik, ott valami „hibázik”. Az elemzők felteszik a kérdéseket, hogy ennek vajon mi lehet az oka. De kontextus és más hangok meghallgatása híján nem sok esély van értelmes kérdések feltételére. Marad egyfajta pszichologizáló interpretáció, ami néhol egészen intuitív, máshol meg teljesen semmitmondó, mechanikus kérdésekhez vezet.

Érdemes még itt kiemelni egy az egész elméleti részen „vörös fonálként” húzódó motívumot, mely mind Fleck Zoltán, mind pedig Kiss Valéria eszmefuttatásában kitapintható: a jogtudatkutatók korábbi korszakának meghökkentően éles bírálatát. A kritika annyiban meghökkentő, hogy a kutatás célja szempontjából voltaképpen felesleges, s mintegy úgy mutatja be az életinterjú módszerét mint az összes korábbi metodológiai nyavalya *panacea*-ját. A jelen recenzensnek nem tiszte, hogy védelmébe vegye a jogtudatkutatók előző szakaszának eredményeit, csupán azt szeretné kiemelni, hogy az ilyesfajta sommás ítéletek (lásd például Fleck, 16. o., Kiss,

128. o.) elég kockázatosak, ha nem előzi meg őket a bírált irányzatot alkotó művek részletes elemzése.

Talán helyesebb lett volna, ha szerzők inkább saját módszertani korlátjaik felfedésére fordították volna energiáikat a KOL-kutatások⁶ szalmabábjának csépelése helyett. Miből gondolták, hogy az interjúkészítésnél nem működik a „hurok hatás” (különösen, ha az alany szociológiát végzett – vö. Jolán esete, 298. o.), vagy hogy az „interjúer” személye nincs hatással a kérdezett személyre? Lehetséges, hogy egy 70+ férfi, aki egy előre megírt életrajzzal sétál be az egyetemre, nem akar imponálni a 20–30+ tudós hölgyeknek (vö. Ábel története, 146–149, 150–151, 156–157, 160–163, 168–169. o.)?

A tudományos ismeretek ellenőrizhetőségének jegyében pedig nem lett volna ártalmas a kutatóknak közölni, hogy ki és hol készítette az interjút az alannal; hol olvasható az interjúk szövege esetleges másodelemzés céljából; hogy milyen internetes portálokon tették közzé az interjúra való felhívást; kit kerestek meg személyesen.

A kötet második része három téma – a történelmi emlékezet (Tóth Fruzsina: „Történelmi kontextus és jogtudat”, 139–176. o.), a „sérülékeny identitások” (Kiss Valéria: „Sérülékeny identitások és jogtudat”, 177–216. o.), valamint a „munkásmagatartások” (Neumann László: „Munkahelyi jogtudat és munkásmagatartások”, 319–259. o.) – köré rendezte az empirikus anyag elemzését. Mindhárom fejezet azonos szerkezetet mutat: egy elméleti bevezetőt – mindhárom önmagában is értékes és jelentős – az interjúk hosszabb-rövidebb részleteinek megvilágító példái követnek, s végül egy teoretikus összegzéssel zárulnak. Természetesen a három téma különböző mértékben igényli a kontextualizációt. A magyar történelem elmúlt száz éve nyilván kevésbé, mint a nők jelenlegi társadalmi helyzetének bemutatása. Ebből a szempontból Neumann Lászlónak a munka világába kalauzoló elemzése a legjobban sikerült, míg a szexizmus kérdéseit kizárólag női szempontból tárgyaló rész elejére bizonyosan odakíváncozott volna néhány, a „gyengébb nem” helyzetét leíró olyan szociológiai kemény tény, mint például, hogy a magyar férfiaknak rövidebb a születéskor várható élettartama, mint a nőké, alacsonyabb az iskolázottságuk, s – ennek következtében – a jogismeretük.⁷

Az első fejezet tehát a két háború közötti periódustól induló történelmi emlékezés keretei között vizsgálja a joghoz való viszony kérdését. Az öt ember életútjáról szóló elbeszélések történelmi korszakokra bontott elemzése érdekes következtetéshez vezet: „Az a töredezett történelem, amelyet az idősebb interjúalanyaink átéltek, töredezett módon hat jogtudatukra, joghasználatukra. A választott stratégiák megjelenése egy-egy élettörténeten belül és az élettörténeteket összeolvasva is egyszerre ellentmondó és koherens.” (174. o) Hogyan lehet valami egyszerre ellentmondó és koherens? E rejtély megoldásához bizvást irányíthatjuk az Olvasót – amit a szer-

⁶ A jogtudatkutatások megjelölésére a nemzetközi irodalomban használt rövidítés (KOL) a mind a mai napig a témában az egyik legtöbbet hivatkozott alapműnek számító kötet címéből származik: Adam PODGORECKI [et al.]: *Knowledge and Opinion about Law* (London: Martin Robertson 1973).

⁷ Erről lásd GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: „A jogismeret változása az elmúlt közel fél évszázadban” in H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1967–2017* (Budapest: Pázmány Press 2018) 173–220.

ző elmulasztott – Bibó István „Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem” című írásához.⁸

A sérülékeny identitások kérdéseit tárgyaló második fejezet érdekessége, hogy a párkapcsolatokat elemző rész (Párkapcsolatok: együttélés, házasság válás, 192–202. o.) anyagába bekerült egy súlyos mozgásszervi betegségben szenvedő fiatal férfi élettörténetének néhány részlete is (Gábor története, 198–201. o.), akivel az esettanulmányok között ismét találkozhatunk. Az a végkövetkeztetés azonban aligha meglepő, hogy a fiatalabb, magasabban képzett nők inkább értékelik helyzetüket a feminizmus fogalmai szerint, mint idősebb, kevésbé iskolázott nő társaik. Noha ez a tendencia nem befolyásolja lényegesen a joghoz való, alapvetően elutasító viszonyukat.

A Neumann László által írt harmadik fejezet erőssége, hogy a másik két témához képest sokkal körülhatárolhatóbb társadalmi csoporttal dolgozott, és egy korábbi, a Munka törvénykönyve változásának társadalmi hatásait vizsgáló kutatás eredményeire is támaszkodhatott. A bővebb empirikus anyagra alapozva ezért a munkásmagatartások jól használható tipológiáját tudta kidolgozni tanulmányának harmadik részében (Jogérvényesítés vagy annak hiánya, 233–255. o.).

Ezzel elérkeztünk a kötet harmadik részéhez, amely négy élettörténet részletes elemzését tartalmazza. Az első kettő – Kiss Valéria és Bajnok Dávid munkája – „főszereplőivel”, Gáborral és Jolánnal már a korábbi tematikus diszkusszió alkalmával találkozhattunk. A másik két történet – István, egy idősebb autófényező és Andris, egy tehetséges, fiatal szakács története – feldolgozásában az elemzők (Kenéz Anikó és Kiss Valéria) elsősorban a munkával kapcsolatos igazságosság és méltányosság képzeteit igyekeztek feltárni.

A bemutatott történetek hitelességéhez nem férhet kétség. Szereplői nem fiatalok, szépek és gazdagok. Hétköznapi emberek hétköznapi történeteik ezek, melyekben ráismerhetünk környezetünkre, önmagunkra. Olyan hétköznapi történetek ezek, melyekben a jog alig-alig jelenik meg, s csak elvétve játszik fontosabb szerepet.

Összegzőként azt mondhatjuk, hogy az Olvasó egy izgalmas módszertani kísérlet eredményeit találja a kötetben, melynek tudományos értékét tovább fokozza az egyes gondolati egységek végéhez illesztett gazdag szakirodalmi anyag. Mint minden ilyen jellegű vállalkozás esetében, természetesen itt is tovább finomítható az elméleti szerkezet és a módszertan a későbbiekben. A jelen recenzens azonban bizonyos benne, hogy a mű a hazai jogtudatkutatások történetének egyik mérföldköve lesz.

*H. Szilágyi István**

⁸ Bibó István: „Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem” in: Bibó István: *Válogatott tanulmányok II.* (Budapest: Magvető 1986) 569–619.

* Habilitált egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, H-1008 Budapest, Szentkirályi u. 28.

E-mail: h.szilagyi.istvan@jak.ppke.hu